

5. Червякова С.Л. Определение суда первой инстанции по гражданским делам : дис. ... канд. юрид. наук / С.Л. Червякова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lawlibrary.ru/disser2000800.html>.
6. Широкопояс Ю.А. Акты суда общей юрисдикции об окончании производства по делу без принятия судебного решения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю.А. Широкопояс. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/akty-suda-obshchei-yurisdiksii-ob-okonchanii-proizvodstva-po-delu-bez-prinyatiya-sudebnogo>.
7. Юдельсон К.С. Основные задачи и формы деятельности суда первой инстанции в советском гражданском процессе. Краткая антология уральской процессуальной мысли / К.С. Юдельсон. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lawlibrary.ru/article2060681.html>.
8. Перунова О.М. Процессуальные акты-документы в гражданских делах : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. [Электронный ресурс] / О.М. Перунова – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?C21COM.
9. Гражданский процесс / Под ред. М.К. Треушников. – М. : Городец, 2000. – 672 с.
10. Шиманович О.М. Судові постанови в цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. / О.М. Шиманович. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.disslib.org/sudovi-postanovy-utsyvilnomu-protsesi-ukrayiny.html>.

УДК 347.61/.64

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

LEGAL FACTS IN FAMILY LAW: TRENDS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS CASE-LAW

Явор О.А.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті на основі аналізу прецедентної практики Європейського суду з прав людини виокремлюються його основні правові позиції, що відіграють найбільш значущу роль при вирішенні справ, пов'язаних із застосуванням ст. 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, зокрема при визначенні юридичних фактів, які мають становити основу виникнення сімейно-правових відносин. Аналіз дає змогу зробити висновки, що мають враховуватися при визначенні основних напрямів розвитку національної правової системи у сфері правового регулювання сімейних відносин.

Ключові слова: юридичний факт, сімейне життя, сімейні зв'язки, позитивні зобов'язання держави, негативні зобов'язання держави.

В статье на основе анализа прецедентной практики Европейского суда по правам человека выделяются его основные правовые позиции, которые играют наиболее значимую роль при рассмотрении дел, связанных с применением ст. 8 Конвенции о защите прав и основных свобод, в частности при определении юридических фактов, которые должны составлять основу возникновения семейно-правовых отношений. Анализ позволяет сделать выводы, которые должны учитываться при определении основных направлений развития национальной правовой системы в сфере правового регулирования семейных отношений.

Ключевые слова: юридический факт, семейная жизнь, семейные связи, позитивные обязательства государства, негативные обязательства государства.

Author on the basis of the analysis of the case law of the European Court of Human Rights releases its basic legal positions that play the most significant role in cases relating to the application of Art. 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The above analysis leads to the conclusions that should be considered when determining the main directions of development of the national legal system in the sphere of legal regulation of family relations.

Key words: legal fact, family life, family contacts, positive obligations of state, negative obligation of state.

Постановка проблеми. Сім'я як соціальне утворення є найважливішим елементом розвитку в усіх цивілізаціях [1, с. 10], певною моделлю суспільства на конкретному історичному етапі його існування, відображає моральні й духовні особливості суспільства. Життя більшості людей так чи інакше пов'язано із сім'єю – своєрідним мікросвітом, де переплітаються складні економічні, політичні, психологічні, ідеологічні, фізіологічні та інші соціальні питання [2, с. 77]. Частина з них потребує правового регулювання, і саме тому питання сімейних правовідносин завжди є об'єктом пильної уваги правознавців. Саме юридичні факти, з якими норми права пов'язують можливість, допустимість або обов'язковість виникнення, зміни чи припинення сімейних правовідносин, стають показником того, якими є межі правового регулювання сімейних відносин у тому чи іншому суспільстві на тому чи іншому етапі його розвитку.

Це зумовлює необхідність звернення до питання про межі державно-правового втручання до сфери сімейних відносин. Крім того, слід враховувати той фактор, що сімейні відносини, напевно, найбільшою мірою, аніж інші

види суспільних відносин, піддаються соціальному регулюванню не тільки з боку права, а й моралі, релігії, традицій і звичаїв [3; 4]. Це, у свою чергу, ставить складне для правової системи завдання: виявити ті загальні вимоги правового регулювання сімейних відносин, виконання яких для держави є безумовним, і ті аспекти сімейного життя, де держава володіє певною свободою розсуду, необхідною їй для врахування «національної специфіки».

З огляду на викладене **метою цієї статті** є аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини шляхом виокремлення його основних правових позицій, що відіграють найбільш значущу роль при вирішенні справ, пов'язаних із застосуванням ст. 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, зокрема при визначенні юридичних фактів, які мають становити основу виникнення сімейно-правових відносин. Аналіз дасть змогу зробити висновки, що мають враховуватися при визначенні основних напрямів розвитку національної правової системи у сфері правового регулювання сімейних відносин.

Стан дослідження. Вирішення вказаного наукового завдання потребує врахування результатів теоретичних

розробок вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували цивільні та шлюбно-сімейні відносини у вітчизняному та міжнародному приватному праві. Це, зокрема, роботи таких учених, як Н.А. Алексєєв, Л.В. Афанасьєва, М.М. Богуславський, С.Н. Братусь, О.В. Дзера, І.В. Жилінкова, І.І. Лукашук, Н.В. Рабінович, З.В. Ромовська, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко та ін.

Виклад основного матеріалу. Для національної правової системи, яка визнає для себе обов'язковість практики Європейського суду з прав людини (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [5]), вирішення питання про належні стандарти врегулювання сімейних правовідносин не може відбуватися поза аналізом правових позицій указаної інституції.

У цьому сенсі найбільший інтерес становить практика застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Нею, зокрема, передбачено право кожного на повагу його особистого й сімейного життя. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 8 Конвенції, не допускається втручання зі сторони публічних властей у здійснення цього права, за винятком випадків, коли таке втручання передбачено законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і громадського порядку, економічного благоустрою країни, з метою запобігання безпорядкам або злочинам, для охорони здоров'я чи моральності або захисту прав і свобод інших осіб.

Серед правових позицій Європейського суду з прав людини, які визначають його практику при вирішенні справ, пов'язаних із захистом сімейних відносин, слід назвати такі:

1. *Поняття сім'ї* в значенні ст. 8 Конвенції включає в себе не тільки зареєстровані подружні стосунки, а й *інші «сімейні» зв'язки*, які передбачають, що їх учасники живуть спільно поза законним шлюбом (рішення у справі «Шальк і Копф проти Австрії» (Schalk and Kopf v. Austria) від 22 листопада 2010 р. [6], рішення у справі «Кіган проти Ірландії» (Keegan v. Ireland) від 26 травня 1994 р. [7]).

У своїй практиці Суд здебільшого виходить із розуміння поняття сім'ї в значенні «сімейного життя», яке обмежується *core family* (рішення у справі «Маркс проти Бельгії» (Marckx v. Belgium) від 13 червня 1979 р. [8]).

Водночас досі в практиці Європейського суду немає усталеної правової позиції з питання, чи поширюється поняття «сімейне життя» на взаємини прийомних батьків і дітей. З урахуванням сучасних змін у соціальних і культурних моделях сім'ї вивчення обставин конкретної справи вимагає від Європейського суду надзвичайної гнучкості, а поширення «нестандартних» моделей організації сімейного життя значно ускладнює трактування цього поняття. Коментатори Конвенції відзначають, що право на повагу до сімейного життя поширюється не тільки на класичні європейські моделі сім'ї, а й на сім'ї, які дотримуються інших культурних традицій. Зокрема, в одній зі справ було побічно визнано право на захист членів полігамної родини.

Зазначені правові позиції беруться до уваги судами України при встановленні юридичних фактів під час розгляду сімейних справ. Так, зокрема, в одному із судових рішень із посиланням на ст. 8 Конвенції суд дійшов висновку, що «кожна людина має право на сімейне життя, при цьому укладання шлюбу між чоловіком та жінкою не є обов'язковою умовою для створення їхньої сім'ї. Сім'я може бути створена на будь-яких підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. І хоча проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав та обов'язків подружжя, але між особами, які проживають однією сім'єю без шлюбу, виникають певні сімейні права та сімейні обов'язки, які в деяких випадках прирів-

нюються до прав та обов'язків подружжя. Зокрема, згідно зі ст. 74 Сімейного кодексу України, якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності. На майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, поширюються положення глави 8 цього Кодексу» (див. рішення апеляційного суду м. Києва від 15 січня 2014 р. у справі № 22-ц/796/1160/2014 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36705658> [9]).

2. Дитина, народжена від шлюбних відносин, у силу самого закону є частиною «сім'ї» з моменту її народження й у зв'язку із ним (рішення у справі «Беррехаб проти Нідерландів» (Berrehab v. Netherlands) від 21 червня 1988 р. [10]). Отже, між дитиною та її батьками існує зв'язок, що є складовою сімейного життя. Цей зв'язок наступні події можуть розірвати тільки за надзвичайних обставин (рішення у справі «Гюль проти Швейцарії» (Gül v. Switzerland) від 19 лютого 1996 р. [11]).

3. Наявність або відсутність «сімейного життя» по суті є питанням факту, що залежить від реального існування на практиці близьких особистих зв'язків, які можуть виявлятися, зокрема, у виявленні інтересу й визнання батьком дитини до і після народження (рішення у справі «Леббінк проти Нідерландів» (Lebbink v. Netherlands) від 1 червня 2004 р. [12]).

4. Стаття 8 Конвенції, перш за все, встановлює *негативний обов'язок держави* не втручатися до сфери сімейного життя людини, окрім обмеженої кількості випадків, коли таке втручання спрямовано на досягнення легітимної мети, передбачено законом і обсяг втручання є спільно-мірним тій меті, з якою воно здійснюється (заборона свавільного втручання держави) (рішення у справі «Ферліре проти Швейцарії» (Verliere v. Switzerland) від 28 червня 2001 р. [13]). Так, зокрема, суди України виходять із того, що «позбавлення батьківських прав за змістом ст. 166 Сімейного кодексу України, якою передбачені наслідки позбавлення батьківських прав, безумовно, є втручанням у здійснення особою права на сімейне життя» у значенні ст. 8 Конвенції. Як зазначив Пленум Верховного Суду України в Постанові № 3 від 30 березня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» в п. 15, позбавлення батьківських прав є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, а тому питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, усебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей (рішення Великописарівського районного суду Сумської області від 10 червня 2014 р. у справі № 575/347/14-ц [14]).

5. Однак, окрім основного негативного зобов'язання, в держави можуть виникати *позитивні зобов'язання*, які є необхідними для ефективного забезпечення поваги приватного або сімейного життя. Такі зобов'язання можуть включати застосування заходів, спрямованих на забезпечення поваги приватного життя навіть у сфері взаємин осіб між собою (*mutatis mutandis*, рішення у справі «X і Y проти Нідерландів» (X and Y v. Netherlands) від 26 березня 1985 р. [15]; рішення у справі «Ст'ерна проти Фінляндії» (Stjerna v. Finland) від 25 листопада 1994 р. [16]; рішення у справі «Ферліре проти Швейцарії» (Verliere v. Switzerland) від 28 червня 2001 р. [17]). Неможливо точно визначити межу між відповідними позитивними й негативними зобов'язаннями держави. Застосовувані принципи, тим не менше, є схожими. В обох випадках слід враховувати ту справедливу рівновагу, яку необхідно встановити між конкуруючими інтересами особи й суспільства загалом, і в обох випадках держава має певні межі розсуду (рішен-

ня у справі «Кіган проти Ірландії» (Keegan v. Ireland) від 26 травня 1994 р. [18], рішення у справі «Ботта проти Італії» (Botta v. Italy) від 24 лютого 1998 р. [19], рішення у справі «Фон Ганновер проти Німеччини» (Von Hannover v. Germany) від 24 вересня 2004 р. [20]).

6. Стаття 8 Конвенції не покладає загального зобов'язання на державу поважати вибір іммігрантами країни свого перебування й санкціонувати возз'єднання сімей на своїй території. Тим не менше, у справах, які стосуються сімейного життя й імміграції, обсяг обов'язків держави допустити родичів осіб, що перебувають на її території, буде залежати від конкретних обставин і загального інтересу (рішення у справі «Гюль проти Швейцарії» (Gül v. Switzerland) від 19 лютого 1996 р. [11], рішення у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands) від 31 січня 2006 р. [21]). До факторів, які має бути враховано в цьому зв'язку, належать рівень порушення сімейного життя, рівень зв'язків з державою-учасницею, чи існують непереконливі перепони для проживання сім'ї в рідній країні для одного або більше її членів, чи існують там фактори імміграційного контролю (наприклад, випадки порушення імміграційного законодавства) або мотиви захисту суспільного порядку, які свідчать на користь винятку (рішення у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands) від 31 січня 2006 р. [21], рішення у справі «Соломон проти Нідерландів» (Solomon v. Netherlands) від 5 вересня 2000 р. [22]).

Важливим чинником може стати питання, чи почалося сімейне життя після того, як конкретних осіб було попереджено, що імміграційний статус одного з них робив збереження сімейного життя в приймаючій країні з самого початку ризикованим (рішення у справі «Джеррі Оладжиде Сарумі проти Сполученого Королівства» (Jerry Olatide Sarumi v. United Kingdom) від 26 січня 1999 р. [23], рішення у справі «Дарен Оморегі та інші проти Норвегії» (Darren Omoregie and Others v. Norway) від 31 липня 2008 р. [24]). Також Суд буде враховувати тривалість перебування заявника в країні, з якої він підлягає висилці; час, що минув після вчинення порушення, і поведінку заявника за цей період; громадянство заінтересованих осіб; сімейну ситуацію заявника, зокрема, тривалість шлюбу та інші фактори, що відображають реальність сімейного життя пари; чи знав інший із подружжя про порушення в момент створення сімейних відносин; чи є діти від шлюбу, і якщо так, скільки їх; серйозність складнощів, з якими ймовірно зіткнеться людина в країні, куди вона має бути вислана (рішення у справі «Бультіф проти Швейцарії» (Boultif v. Switzerland) від 2 серпня 2001 р. [25]).

Висилка члена сім'ї, який є негромадянином, не буде відповідати статті 8 Конвенції тільки за виняткових обставин (рішення у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands) від 31 січня 2006 р. [21], рішення у справі «Нунез проти Норвегії» (Nunez v. Norway) від 28 червня 2011 р. [26]).

7. Приватний вибір жінок щодо планування і складу їхніх сімей не повинен залежати від розсуду медичних фахівців або установ, які розподіляють ресурси охорони здоров'я або прагнуть просувати норми для статей, що ґрунтуються на релігійних чи культурних ідеологіях, шляхом відмови в доступних діагностичних послугах з метою перешкодження вчиненню дій, не схвалюваних ними. Жіноче право людини контролювати власне тіло зачіпає її здатність служити своїм родинам, включаючи неповнолітніх дітей та людей похилого віку, які залежать від такої жінки. Модель і склад сімейного життя жінок, включаючи розподіл ресурсів часу й енергії між здоровими і хворими дітьми та старшими членами родини, становлять питання глибокого особистого та емоційного значення (рішення у справі R.R. проти Польщі (R.R. v. Poland) від 26 травня 2011 р. [27]).

Отже, на підставі викладеного вище, ми можемо зробити такі висновки:

– поняття сімейного життя постійно еволюціонує протягом усього часу дії Конвенції і продовжує розвиватися з урахуванням сучасних змін соціальних і культурних моделей сімейного життя;

– Суд застосовує гнучкий підхід до інтерпретації сімейного життя, беручи до уваги різноманітність сімейних взаємин, можливість розлучення й досягнення медициною;

– сімейне життя включено безпосередньо до сфери особистого життя, де йому забезпечується право вільного від свавільного втручання держави існування;

– Суд вирішує питання про наявність «сімейного життя» на основі фактів, які розглядаються в кожному конкретному випадку, і загального застосовуваного принципу про існування тісних особистих зв'язків між учасниками відносин;

– у низці розглядуваних Судом справ простежується конфлікт між обмежувальною концепцією сім'ї (відома правовій антропології як «нуклеарна сім'я») і традицією «розширення сім'ї», що особливо сильною є в країнах Східної та Південної Європи. У цих країнах традиція допомагати батькам похилого віку міцно утвердилася як моральний імператив. «Сімейне життя» для них є, очевидно, немислимим без можливості піклуватися про родичів за висхідною лінією (окрема думка судді Ковлера у справі «Сліденко проти Латвії» (Slidenko v. Latvia) від 9 жовтня 2003 р.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сафончик О.І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.І. Сафончик ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – 20 с.
2. Сімейно-побутова культура та домашня економіка : [навчальний посібник] / за ред. Т.Б. Гриценко, Т.Д. Іщенко, Т.Ф. Мельничек. – К. : Вища освіта, 2004. – 480 с.
3. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 528 с.
4. Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій : [навчальний посібник] / В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.П. Шумило та ін. – К. : Либідь, 2003. – 632 с.
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – С. 16. – Ст. 792.
6. Рішення у справі «Шальк і Копф проти Австрії» (Schalk and Kopf v. Austria) від 22 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-99605>.
7. Рішення у справі «Кіган проти Ірландії» (Keegan v. Ireland) від 26 травня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881>.
8. Рішення у справі «Маркс проти Бельгії» (Marckx v. Belgium) від 13 червня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57534>.
9. Рішення апеляційного суду м. Києва від 15 січня 2014 р. у справі № 22-ц/796/1160/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36705658>.

10. Рішення у справі «Беррехаб проти Нідерландів» (Berrehab v. Netherlands) від 21 червня 1988 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eurcourtcourt.eu/uploads/ECHR_Berrehab_v_Netherlands_28_06_1988.doc.
11. Рішення у справі «Гюль проти Швейцарії» (Gül v. Switzerland) від 19 лютого 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57975>.
12. Рішення у справі «Леббінк проти Нідерландів» (Lebbink v. Netherlands) від 1 червня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amen.ie/downloads/26033.pdf>.
13. Рішення у справі «Верлієре проти Швейцарії» (Verliere v. Switzerland) від 28 червня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/switzerland/2001/06/28/verliere-v-switzerland-22587-41953-98.shtml>.
14. Рішення Великописарівського районного суду Сумської області від 10 червня 2014 р. у справі № 575/347/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39180156>.
15. Рішення у справі «Х і Y проти Нідерландів» (X and Y v. Netherlands) від 26 березня 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57603>.
16. Рішення у справі «Ст'єрна проти Фінляндії» (Stjerna v. Finland) від 25 листопада 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57912>.
17. Рішення у справі «Верлієре проти Швейцарії» (Verliere v. Switzerland) від 28 червня 2001 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/switzerland/2001/06/28/verliere-v-switzerland-22587-41953-98.shtml>.
18. Рішення у справі «Кіган проти Ірландії» (Keegan v. Ireland) від 26 травня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881>.
19. Рішення у справі «Ботта проти Італії» (Botta v Italy) від 24 лютого 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58140>.
20. Рішення у справі «Фон Ганновер проти Німеччини» (Von Hannover v. Germany) від 24 вересня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-109029>.
21. Рішення у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands) від 31 січня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-72205>.
22. Рішення у справі «Соломон проти Нідерландів» (Solomon v. Netherlands) від 5 вересня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/netherlands/2000/09/05/solomon-v-the-netherlands-5398-44328-98.shtml>.
23. Рішення у справі «Джеррі Оладжиде Сарумі проти Сполученого Королівства» (Jerry Olajide Sarumi v. United Kingdom) від 26 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refworld.org/docid/3ae6b74a0.html>.
24. Рішення у справі «Дарен Оморегі та інші проти Норвегії» (Darren Omoregie and Others v. Norway) від 31 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-88012>.
25. Рішення у справі «Бультіф проти Швейцарії» (Boultif v. Switzerland) від 2 серпня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59621>.
26. Рішення у справі «Нунез проти Норвегії» (Nunez v. Norway) від 28 червня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105415>.
27. Рішення у справі R.R. проти Польщі (R.R. v. Poland) від 26 травня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-104911>.